

ԱՂՆԱՆ ՄԵՆՂԵՐԵՍ—ՌԵՋԵՓ ԹԱՅՅԻՓ ԷՐԴՈՂԱՆ.

«ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՄԻ» «ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴ»

Գոռ Հովհաննիսյան¹

ԵՊՀ

DOI:10.46991/jos.2023.23.1.118

Հոդվածում ուսումնասիրվում են հանրապետական Թուրքիայի պատմության երկու խոշոր քաղաքական դերակատարների՝ Ադնան Մենդերեսի և Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանի անուղղակի քաղաքական հարաբերությունները: 1950-ականներին վարչապետի պաշտոնը զբաղեցրած Մենդերեսը, ով իր բարեփոխումներով նպատակ ուներ շեղել Թուրքիայի քեմալական քաղաքական կուրսը, մահապատժի ենթարկվեց 1960թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո՝ աջակողմյան ընտրողների լայն զանգվածի կողմից երբեմն ընկալվելով որպես «քաղաքական մարտիրոս»: Էրդողանը՝ Թուրքիայի ներկայիս նախագահը, դիրքավորվել է որպես Մենդերեսի «քաղաքական ժառանգ»՝ հենվելով պատմական համատեքստի և գաղափարախոսական գուգահեռների վրա: Էրդողանը պարբերաբար օգտագործում է Մենդերեսի քաղաքական ժառանգությունն իր քաղաքական խոսույթում՝ առաջ քաշելով համանման պոպուլիստական գաղափարներ և պաշտպանելով կրոնական պահպանողականությունը ի հակակշիռ աշխարհիկ շարժումների: Զուգահեռներ առկա են նաև երկու գործիչների բռնապետական հակումների և քաղաքական դիսկուրսի բևեռացման մեջ: Վերլուծելով այս փոխհարաբերությունը թեման թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչպես են անցյալի քաղաքական գործիչների նարատիվները վերաուղղորդվում դեպի ժամանակակից քաղաքականություն՝ այդպիսով հարստացնելով Թուրքիայում քաղաքական շարունակականության և փոփոխությունների մասին դիսկուրսը:

Բանալի բառեր՝ Ադնան Մենդես, Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողան, քաղաքական իսլամ, քաղաքական ժառանգություն, 2023 թ. նախագահական ընտրություններ, Թուրքիա

Թուրքիան 2023 թ. խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունների նախընտրական քարոզարշավի շրջան մտավ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք խնդիրներով:

¹ Գոռ Հովհաննիսյանը ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թուրքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ է, Էլ. փոստ՝ gor.hovhannisyan@ysu.am, ORCID [0009-0005-6230-9446](https://orcid.org/0009-0005-6230-9446)

Թուրքիայի համար խորհրդանշական տարեվի՝ հանրապետության 100-ամյակին համընկնող այս ընտրություններն անցան հասարակության համար քաղաքական ու տնտեսական անկայունության և հետերկրաշարժային ծանր շոկի պայմաններում: Չնայած այդ հանգամանքին՝ քաղաքական ուժերը վարեցին ակտիվ քարոզարշավ՝ քաղաքական պայքարի բոլոր գրված և չգրված օրենքներով: Ընտրություններին հատկապես ակտիվ պատրաստվում էր իշխող Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը՝ 69-ամյա Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանի գլխավորությամբ, որը, ինչպես որոշ հետազոտողներ նշում էին, պատրաստվում էր իր վերջին և վճռական մարտին: Քարոզարշավի ժամանակ ավանդական իսլամական պոպուլիզմին և անցյալի փառավորմանը ավելացավ նաև ընդգծված սիմվոլիզմը: Սակայն այս փուլում անցյալի ոգեկոչումը կենտրոնացած էր ոչ թե ավանդական դարձած օսմանյան նոստալգիայի, այլ ավելի մոտ անցյալի՝ 1950-ականների վրա:

Անցյալի ոգեկոչման հիմնական թիրախը Ժողովրդավարական կուսակցությունն էր, որը եկավ իշխանության 1950 թ. մայիսի 14-ին՝ վերջ դնելով Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի հիմնադրած Հանրապետական ժողովրդական կուսակցության միանձնյա իշխանությանը: ԺԿ-ն՝ վարչապետ Ադնան Մենդերեսի ղեկավարությամբ, թուրքական քաղաքական օրակարգ բերեց քաղաքական իսլամը, ճանապարհ բացեց իսլամամետ և պահպանողական տարրերի համար, քաղաքական հարթակ տրամադրեց իսլամական զանազան աղանդների և եղբայրությունների ներկայացուցիչներին, սկսեց հարվածել քեմալիզմի 6 սկզբունքներից ամենակարևորներից մեկին՝ աշխարհիկությանը, այնուհետև 1960 թ. ռազմական հեղաշրջման արդյունքում զրկվեց իշխանությունից: Հեղաշրջումից հետո դատարանը մահապատժի դատապարտեց արտաքին գործերի նախարար Հասան Փուլաթքանին, ֆինանսների նախարար Ֆաթիհ

Ռուշթու Ջորլուին և վարչապետ Ադնան Մենդերեսին: Կարճ ժամանակ անց Ադնան Մենդերեսի մահապատիժը որոշ շրջանակներում հանգեցրեց նրա կերպարի միֆականացման ընդհուպ մինչև սակրալացման՝ որպես «մարտիրոսված» քաղաքական գործիչ: Այդ շրջանակներից է սերում նաև Էրդողանը, ում՝ որպես քաղաքական գործիչ կայացման մեջ անուղղակի մեծ դեր ունի Ադնան Մենդերեսը:

Հոդվածը նպատակ ունի հետազոտել Ադնան Մենդերեսի քաղաքական ժառանգությունը ստանձնելու և այն «ռեբրեդինգի» ենթարկելու Թուրքիայի ներկայիս ղեկավարի քայլերը և դրա դրսևորումներն ու նպատակները:

Մենդերեսի ժառանգության էությունը

Մենդերեսի քաղաքական ժառանգության էությունը հասկանալու, այն ստանձնելու դրսևորումները նկարագրելու և նպատակներն ուսումնասիրելու համար նախ անհրաժեշտ է պատկերացում կազմել անցած դարի կեսերին Թուրքիայում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացների մասին: 1950 թ. կայացած խորհրդարանական ընտրություններին 27 տարի միանձնյա իշխանության եղած ՀԺԿ-ին փոխարինեց առավել պահպանողական դիրքերից հանդես եկող ԺԿ-ն, որի կորիզը կազմում էին նախկին ՀԺԿ-ականները, որոնք տարբեր պատճառներով լքել էին կուսակցությունը: ԺԿ-ն, ընտրություններին մասնակցելով պոպուլիստական «yeter, söz milletindir» (Բավական է, խոսքը ժողովրդինն է – Գ. Հ.) կարգախոսով, կարողացավ իր շուրջը հավաքել բնակչության լայն զանգվածներ և ընտրություններում շեշտակի հաղթանակ տանելով՝ ձևավորել միակուսակցական կառավարություն: Կառավարությունը գլխավորեց Ադնան Մենդերեսը, խորհրդարանի ղեկավար դարձավ Ռեֆիք Բորալթանը, իսկ հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ջելալ Բայարը:

ԺԿ-ն եկավ իշխանության Սառը պատերազմի սկզբնական շրջանում, երբ դեռ չէր ավարտվել հակամարտող բևեռների ձևավորումը, և կարողացավ քաղաքական ու տնտեսական շոշափելի արդյունքներ քաղել այդ գործընթացից: Թուրքիան ներառված էր ամերիկյան «Մարշալի պլանի» մեջ, որի շրջանակներում ստանում էր զգալի ֆինանսական և ռազմական օգնություն արևմուտքից, ինչն էլ դրական ազդեցություն ունեցավ ԺԿ-ի վարկանիշի վրա, քանի որ տնտեսական աշխուժության սկիզբը համընկավ նրանց իշխանության գալու հետ: Այնուհետև, հենց ԺԿ-ի օրոք Թուրքիան կարողացավ անդամակցել ՆԱՏՕ-ին՝ վերջնականապես դիրքավորվելով Սառը պատերազմում և ստանալով անվտանգային ծանրակշիռ երաշխիքներ ընդդեմ ԽՍՀՄ-ի: Այդ նույն ժամանակաշրջանում սկսվեց Կիպրոսի խնդրի շուրջ գործընթացը, որը տարիներ հետո հանգեցնելու էր կղզու հյուսիսային հատվածի օկուպացիային Թուրքիայի կողմից:

Իշխանության գալով՝ ԺԿ-ն սկսեց ճանապարհ բացել Թուրքիայում մի երևույթի, որն այսօր ընդունված է անվանել քաղաքական իսլամ կամ իսլամի քաղաքականացում: ԺԿ-ն վերանայեց Աթաթյուրքի մի շարք բարեփոխումներ՝ հիմնականում կրոնական ոլորտում: Ընտրություններից ընդամենը մեկ ամիս անց խորհրդարանը պաշտոնապես վերացրեց էզանը (մուսուլմանական աղոթականչը) արաբերեն կարդալու արգելքը², որը սկսել էր կարդացվել թուրքերեն Աթաթյուրքի բարեփոխումների համատեքստում³: ԺԿ-ի այս քայլը կարելի է համարել իսլամական պոպուլիզմի առաջին և ամենացայտուն դրսևորում Թուրքիայում: Հատկանշական է, որ իրենց այդ որոշումը ԺԿ ղեկավարությունը բացատրում էր այն հանգամանքով, որ «արաբերեն էզան կարդալու արգելքը հակասում է խղճի և հավատքի ազատությանը»⁴:

² Sarıkoyuncu A., Atatürk, Din ve Din Adamları, Ankara, 2013, s. 108-109.

³ Նույն տեղում, էջ 107:

⁴ Кондакян Р., Турция, внутренняя политика и ислам, Ереван, 1983, с. 117.

Հետաքրքիր է, որ նույն հիմնավորումով էլ 2022 թ. իշխող Արդարություն և զարգացում կուսակցությունն առաջարկում էր «սահմանադրական երաշխիքներ» ստեղծել գլխաշորի կրելու համար⁵:

Շարունակելով նմանատիպ քայլերը՝ ԺԿ-ն 1950-ականներին որոշում կայացրեց թույլատրել պետական ռադիոյով Ղուրանի ընթերցումը, որոշում եղավ դպրոցների տարրական, այնուհետև միջին դասարաններում կրոնի պարտադիր դասերի անցկացման մասին⁶: Սկսվեցին մզկիթաշինական լայնածավալ աշխատանքներ. ըստ Մենդերեսի՝ 1950-1957 թթ. Թուրքիայում կառուցվել էր 15 հազար նոր մզկիթ, որից 400-ը՝ պետական բյուջեի հաշվին⁷: ԺԿ-ի իշխանության տարիներին քաղաքականություն մուտք գործեցին նաև զանազան աղանդների ներկայացուցիչներ, որոնցից հատկապես ակտիվ էին Նուրջու կրոնական աղանդի անդամները՝ իրենց ղեկավար Սայիդ Նուրսիի գլխավորությամբ, որոնք բացահայտորեն աջակցում էին իշխանություններին: Նուրսին Մենդերեսին որակում էր որպես «բարեպաշտ մուսուլման», իսկ ԺԿ-ին՝ «բարեպաշտ մուսուլմանների կուսակցություն»⁸: Լրագրող Դոդան Ավջըռլուն էլ վկայում էր, որ Մենդերեսը Սեբաստիայում այցելել էր Նաքշբանդի աղանդի ղեկավար Իսմայիլին և հրապարակայնորեն համբուրել նրա ձեռքը⁹, ինչը աղանդների նկատմամբ իշխանության վերաբերմունքի ամենախոսուն դրսևորումն է:

1950-ականների վերջին պաշտոնական գաղափարախոսության համաձայն աշխարհիկ պետության ճանապարհով գնացող Թուրքիայում քաղաքական իսլամը հասել

⁵ AKP'nin "başörtüsüne anayasal güvence" paketinde neler yer alacak? <https://www.bbc.com/turkce/articles/cz934dvy77go> (մուտքի ամսաթիվ – 15.07.2022)

⁶ Кондакчян Р., նշված աշխ., էջ 118-121.

⁷ D.P.nin Muhteşem Zaferi Adnan Menderes'in 1957 Seçim Nutukları İle Paris Nato Konferansındaki Tarihi Hitabesi, Ankara, 1958, s. 112.

⁸ Кондакчян Р., նշված աշխ., էջ 151.

⁹ Avcioğlu D., Türkiye'nin Düzeni Kod (Dün-Bugün-Yarın), İstanbul, 1968, s. 320.

էր ծայրահեղ դրսևորումների: 1959 թ. Լոնդոնում թուրքական կառավարությանը տեղափոխող ինքնաթիռի վթարից հետո, երբ կառավարության մի շարք անդամներ զոհվեցին, սակայն վարչապետ Մենդերեսը փրկվեց ստանալով թեթև քերծվածքներ, իշխող կուսակցության մի շարք անդամներ հայտարարեցին, որ Մենդերեսի փրկության պատճառը թոհյքից առաջ Էյուբ-սուլթան մզկիթ նրա այցելությունն էր և այնտեղ կատարած զոհաբերությունը¹⁰: Իշխող կուսակցության պատգամավոր Հիմմեթ Օլչմենը Մենդերեսին կոչեց «մարգարե», իսկ որոշ հոգևորականներ էլ նշեցին, որ Մենդերեսին վարչապետ է կարգել անձամբ Մուհամմեդ մարգարեն¹¹:

Կառավարության հակաաշխարհիկ քաղաքականության մաս էր կազմում նաև արաբերեն որոշակի բառապաշարի վերադարձը պաշտոնական գրագրություն: 1924 թ. ընդունված Սահմանադրության տեքստը, որտեղ առկա արաբերեն բառերի ճնշող մեծամասնությունը 1945 թ. փոխարինվել էր թուրքերեն համարժեքներով, վերադարձվեց հին տեսքին¹²:

Քեմալիզմից առերևույթ նահանջին զուգահեռ ԺԿ-ն որոշակի քայլեր էր անում՝ Աթաթյուրքի հիշատակի հանդեպ իրենց, առնվազն առերևույթ, հարգանքը ցույց տալու նպատակով: Օրինակ՝ տպագրված նոր թղթադրամների վրայից հանվեց նախկին նախագահ Իսմեթ Ինոնյուի պատկերը և չտեղադրվեց գործող նախագահի՝ Ջելալ Բայարի նկարը, այլ փոխարինվեց Աթաթյուրքի պատկերով, ավարտին հասցվեց Աթաթյուրքի դամբարանի կառուցումը, բազմաթիվ վայրերում տեղադրվեցին նրա նոր արձաններ և այլն¹³: Հարկ է նշել, որ իշխանությունը նաև որոշակի

¹⁰ Rondot P., L'Islam et les musulmans d'aujourd'hui, vol. 2, Paris, 1960, p. 177.

¹¹ Кондакян Р., նշված աշխ., էջ 139.

¹² Еремеев Д., История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней, Москва, 2017, с. 233.

¹³ Սաֆրաստյան Ռ., Մելքոնյան Ռ. և ուրիշներ, Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, Երևան, 2018, էջ 135:

«գտման» աշխատանքներ էր իրականացրել քեմալիզմի սկզբունքների հիմնական պաշտպանը հանդիսացող բանակում, հեռացրել էր ընդդիմադիր հայացքներ ունեցող մի շարք սպաների և առաջ էր քաշել իրենց հանդեպ ավելի լոյալ տրամադրված կադրերի¹⁴:

Ժողովրդավարական և պոպուլիստական կարգախոսներով իշխանության եկած ԺԿ-ն կարճ ժամանակ անց վերածվեց աջ ծայրահեղական ավտորիտար ռեժիմի՝ դրան հատուկ բոլոր հատկանիշներով: 1954 թ. ընդունվեց օրենք լրատվամիջոցների մասին ըստ որի՝ «պետական պաշտոնյաներին քննադատող և նրանց հեղինակությանը հարվածող հեղինակները կարող էին պատժվել մինչև երեք տարի ազատազրկմամբ և 1000-ից 10.000 լիրա տուգանքով»¹⁵: Լրագրողական համայնքի հանդեպ հալածանքների մասին խոսում էր նաև արևմտյան մամուլը: Հեղինակավոր New York Times-ը նշում էր, որ «անհանգստացած են թուրքական մամուլի ազատության աճող սահմանափակումների մասին լսելով»¹⁶: ԺԿ-ն նաև լուրջ ճնշումներ էր գործադրում ընդդիմադիր ՀԺԿ-ի հանդեպ՝ երբեմն չխորշելով նաև ֆիզիկական բռնություններից:

ԺԿ-ի հակաաշխարհիկ քաղաքականությունը, Աթաթյուրքի սկզբունքների հանդեպ չդադարող հարձակումները, հասարակության ծայրահեղ բևեռացումը, 1950-ականների կեսից ի հայտ եկած սոցիալ-տնտեսական խնդիրները ստեղծել էին պայթյունավտանգ իրավիճակ: Ի վերջո 1960 թ. մայիսի 27-ին բանակը ռազմական հեղաշրջման ճանապարհով իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 155:

¹⁵ Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bâzı cürümler hakkında Kanun, Resmi Gazete 8660, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc036/kanuntbmmc036/kanuntbmmc03606334.pdf (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023)

¹⁶ “Turkey and a Free Press”, New York Times, 09, 03, 1960.

ԺԿ-ի քաղաքական ժառանգությանը տիրանալու առաջին փորձերը

1960 թ. ռազմական հեղաշրջումը թեև դադարեցրեց ԺԿ գործունեությունը և գլխատեց նրա վերնախավին, սակայն այլևս անկարող եղավ կասեցնել նրանց ներմուծած քաղաքական նոր գիծը: Հեղաշրջմանը հաջորդած շրջանում ի հայտ եկած մի շարք քաղաքական ուժեր փորձեցին որդեգրել քաղաքական դաշտում ԺԿ-ի հիմնած պահպանողական, կրոնական և հակաաշխարհիկ դերը՝ ի հակակշիռ ՀԺԿ-ի ու Աթաթյուրքի գաղափարախոսության: Իսկ Ադնան Մենդերեսի կերպարը պահպանողական շրջանակներում սկսեց ընկալվել որպես ժողովրդավարության «նահատակի» սակրալ կերպար, անձ, ով, Էրդողանի բնորոշմամբ, սպանվել է «հանուն Ալլահի, իր երկրին, ժողովրդին ծառայելու ճանապարհին»¹⁷: Մենդերեսի մահից հետո երկրի ղեկավարի պաշտոնը զբաղեցրած որոշ գործիչներ՝ հատկապես Սուլեյման Դեմիրելը, Թուրգութ Օզալը և ներկայիս նախագահ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանը, փորձել են ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ստանձնել նրա քաղաքական ժառանգությունը՝ դիրքավորվելով որպես Մենդերեսի «հաջորդներ» և «գործը շարունակողներ»:

1960 թ. հեղաշրջումից մեկ տարի անց, երբ երկիրը սկսեց վերադառնալ քաղաքացիական կառավարմանը և թույլատրվեց կուսակցությունների գործունեությունը, հիմնադրվեցին մի շարք նոր կուսակցություններ: Դրանցից առավել մրցունակ էին Թուրքիայի գլխավոր շտաբի նախկին պետ Ռազմի Գյումյուշփալայի կողմից ստեղծված Արդարություն կուսակցությունն ու Նոր Թուրքիա կուսակցությունը, որոնց կազմում ընդգրվել էին նաև նախկին ԺԿ պատգամավորներ: Կուսակցությունները նպատակ ունեին ստանալ ԺԿ ընտրագանգվածի աջակցությունը և լցնել քաղաքական դաշտում ԺԿ-ի հեռացմամբ առաջացած վակուումը: Ինչպես նշում էր ԱԿ

¹⁷ Menderes demokrasi şehididir, 18.09.2010 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/menderes-demokrasi-sehididir-15810353> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

խոսնակ Հասան Շինասի Օսման, «Մենք իհարկե մեր տանիքի տակ կընդունենք արգելված ԺԿ-ի մաքուր մնացած, որևէ կեղտոտ գործի մեջ չներգրավված անդամներին»¹⁸:

1965 թ. խորհրդարանական ընտրություններում Սուլեյման Դեմիրելի ղեկավարած Արդարություն կուսակցությունը կարողացավ վստահ հաղթանակ տանել և ձևավորել միակուսակցական կառավարություն: Իշխանության գալով՝ ԱԿ-ն հիմնականում շարունակեց ԺԿ-ի գիծը և հատկապես իսլամամետ քաղաքականությունը: Այսպես, ավելի քան 4 անգամ բարձրացվեց կրոնական գործերի վարչության ֆինանսավորումը՝ 1960 թ. 39 մլն. լիրայից 1968 թ. հասնելով 184,4 միլիոնի, շարունակվեց մզկիթների լայնածավալ շինարարությունը¹⁹, Դեմիրելն էլ իր հերթին հայտարարում էր, որ «Դուրանը տրված է աշխարհում ապրող մուսուլմանների շրջանում կարգի հաստատման համար, իսկ այդ կարգին չհնազանդվողներն անաստվածներ են»²⁰: Սակայն Թուրքիայում սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը և քաղաքական անկայուն իրավիճակը որպես պատրվակ նշելով՝ 1971 թ. մարտի 12-ին բանակը ռազմական միջամտություն իրականացրեց և հեռացրեց ԱԿ-ին իշխանությունից: Դեմիրելը դրանից հետո էլ շարունակեց քաղաքական իր կարիերան, սակայն «երկրորդ Մենդերեսի» կոչմանը հավակնելու հարցում շատ ավելի զգուշավոր մոտեցում որդեգրեց:

1980 թ. Թուրքիայում կրկին տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում, որին հաջորդեց որոշակի անցումային շրջան և իշխանությունը կենտրոնացած էր հեղաշրջումն իրականացրած զինվորականության ձեռքում՝ գեներալ Քենան Էվրենի գլխավորությամբ: Քաղաքացիական կառավարման

¹⁸ Keskin H., Adalet Partisi ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, *Belgi Dergisi*, S. 23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/I, s. 229.

¹⁹ Кондакчян Р., նշված աշխ., էջ 196:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 200:

վերադառնալուց հետո Թուրգութ Օզալը, իր ղեկավարած Մայր Հայրենիք կուսակցությունով կարողացավ լրացնել Թուրքիայի քաղաքականության աջակենտրոն, պահպանողական-կրոնամետ ուղղվածության բացը և 1983 թ. ընտրություններին ստանալով ԺԿ-ի ընտրազանգվածի հիմնական հատվածի ձայները՝ հաղթեց և ձևավորեց միակուսակցական կառավարություն դառնալով վարչապետ։ Նկատենք, որ Օզալը նաև կարողացավ գրավել հեղաշրջումից հետո արգելված, իսլամամետ Ազգային փրկություն կուսակցության ընտրազանգվածին և ստանալ նրանց ձայները²¹։

Օզալը, լինելով հավատացյալ, իսկ որոշ պնդումներով էլ սերտ կապեր ունենալով Նաքշբանդիների ադանդի հետ²², վերաձևակերպեց և շարունակեց Մենդերեսի սկսած գիծը։ Օզալի վարչապետության տարիներին էականորեն ընդլայնվեց կրոնական իմամ հաթիփ դպրոցների ցանցը, մեծ թափով շարունակվեց դեռ ԺԿ տարիներից սկսած մզկիթաշինությունը²³։ Օզալը նաև փորձեց վերացնել համալսարաններում գլխաշոր կրելու արգելքը, ինչը կանխվեց Սահմանադրական դատարանի կողմից²⁴։

Օզալի վարչապետության տարիներին տնտեսական բարեփոխումների և ազատականացման համատեքստում Թուրքիայում էականորեն մեծացավ իսլամական «կանաչ» կապիտալի թիվը։ Հենց այդ շրջանում թուրքական տնտեսություն մուտք գործեց իսլամական բանկային համակարգը²⁵։ Ընդդիմանալով քեմալական 6 սկզբունքներից էտատիզմին,

²¹ Hale W., Ozbudun E., *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP* (1st ed.), Routledge, 2009, p. 21.

²² Yavuz H., Esposito M., John L., *Turkish Islam and the Secular State: The Gulen Movement*, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 2003, p.26.

²³ Jenkins G., *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?*, Basingstoke and New York, Palgrave Macmillan, 2008, pp. 149-51.

²⁴ Hale W., Ozbudun E., նշված աշխ., էջ 21.

²⁵ Tuğal C., *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, 2009, p. 132.

վարելով տնտեսական ազատականացման քաղաքականություն և ստեղծելով ներդրումային հարմար պայմաններ՝ Օզալը ճանապարհ բացեց հարուստների նոր, պահպանողական և իսլամամետ խավի՝ «անատոլիական բուրժուազիայի» ստեղծման համար²⁶։ Հենց այդ խավը աստիճանաբար տնտեսական հենարան դարձավ պահպանողական ուժերի համար՝ հետագայում աջակցելով նաև Արդարություն և զարգացում կուսակցությանը։

Ընդհանուր առմամբ Օզալը շարունակեց Մենդերեսի գիծը՝ ավելի ամրացնելով այն և ճանապարհ բացելով «հաջորդ քայլի համար»։ 1989 թ. Թուրգուօ Օզալը ընտրվեց Թուրքիայի նախագահ և հատկանշական է, որ 1991 թ. Մենդերեսը, Փոլաթքանը ու Ռուշթու Ջորլուն հետմահու արդարացվեցին, իսկ նրանց աճյունները վերահուղարկավորվեցին հատուկ իրենց համար կառուցված դամբարանում, ինչը լավագույնս արտահայտում է Օզալի վերաբերմունքը Մենդերեսի և նրա քաղաքակության նկատմամբ։

Մենդերեսի քաղաքական ժառանգության ամենաիրական հավակնորդը՝ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդոդան

2003թ. երկրի ղեկավարությունը ստանձնելով՝ Էրդոդանը հենց սկզբից սկսեց լայնորեն օգտագործել Մենդերեսի կերպարը՝ փորձելով իրեն ներկայացնել որպես նրա գաղափարները և ազդեցությունը կրող գործիչ։ Մենդերեսի՝ «քաղաքական մարտիրոսի» կերպարով Էրդոդանը սկսեց հարվածել իր հիմնական ընդդիմությունը հանդիսացող ՀԺԿ-ին՝ թիրախավորելով ոչ միայն ժամանակակից գործիչներին, այլև նախորդներին՝ չխորշելով անգամ Աթաթյուրքի ու երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինոնյուի հանդեպ ուղիղ և անուղղակի հարձակումներից։ Էրդոդանն իրեն տեսնում է որպես Մենդերեսի նախագծի շարունակող՝ Թուրքիայի իսլամական ներկան, անցյալն

²⁶ Rabasa A., Larrabee F. S., The Rise of Political Islam in Turkey (1st ed.), RAND Corporation, Santa Monica, CA., 2008, p. 38.

ու ապագան միավորող: Մենդերեսի կերպարի շուրջ Էրդողանի քայլերը կարելի է պայմանականորեն բաժանել 3 շրջանի՝

Կերպարի մաքրագործում. Իշխանության գալուց անմիջապես հետո Էրդողանը տարբեր առիթներով սկսեց անդրադառնալ Մենդերեսին՝ ներկայացնելով նրան որպես «քաղաքական մարտիրոս»: Էրդողանը նաև սկսեց Մենդերեսի և ԺԿ-ական մյուս գործիչների մահապատժի տարեկիցի առիթով ցավակցական ուղերձներով հանդես գալ՝ վերջնականորեն վերացնելով նրանց մասին բացեիքաց դրական արտահայտվելու տաբուն: 2003 թ. մայիսին՝ վարչապետ դառնալուց 2 ամիս անց, New York Times պարբերականին տված հարցազրույցի ընթացքում Էրդողանը անդրադարձավ Մենդերեսի մահապատժին, նշելով, որ «որոշները տխրում են նման դեպքերից և հանձնվում, իսկ իմ դեպքում տխրությունը վերածվեց քաղաքականության հանդեպ հետաքրքրության»²⁷: Այսինքն՝ Էրդողանը նույնիսկ քաղաքականության հանդեպ իր հետաքրքրությունը սկսեց բացատրել Մենդերեսի կերպարով: 2007 թ. իշխանամետ «Sabah» թերթի կայքում հրապարակվեց Էրդողանին նվիրված հոդված, որում շատ էին վերջինիս, Ադնան Մենդերեսի և Թուրգութ Օզալի միջև զուգահեռները: Հոդվածում առանձին հատվածով նշվում էր Էրդողանի հոր՝ ԺԿ-ական լինելու հանգամանքը, և մանրամասն նկարագրվում էին Էրդողանի ընտանիքի ապրումները Մենդերեսի մահապատժի ժամանակ²⁸: Այս տեսարանը նաև Էկրանիզացվել է 2017 թ. ապրիլին նախագահական համակարգի անցնելու հանրաքվեին ընդառաջ նկարահանված, Էրդողանի կենսագրությունը ներկայացնող «Reis» (առաջնորդը) ֆիլմում²⁹:

²⁷ The Erdogan Experiment, 11.05.2003 <https://www.nytimes.com/2003/05/11/magazine/the-erdogan-experiment.html> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

²⁸ Menderes'in idamına babasıyla ağıladı, 29.07.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/07/29/haber.42D81F7DA0964B06B05D38C3AA8BC798.html> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023).

²⁹ REIS Official Trailer (2017) Erdogan Biopic Movie, 10.12.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=t-W8DLUj12c> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

Չուգահեռների անցկացում. 2007 թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո, երբ ԱԶԿ-ն կրկին հաղթանակ տարավ, Էրդողանը և իր քաղաքական թիմի անդամները սկսեցին տարբեր առիթներով զուգահեռներ անցկացնել Էրդողանի և Մենդերեսի, ինչպես նաև ԱԶԿ և ԺԿ քաղաքական գործելառճերի միջև: Նման քայլը նպատակ ուներ հասարակության շրջանում Էրդողանին ներկայացնել որպես Մենդերեսի գործի շարունակող, իսկ նրա հակառակորդներին՝ Մենդերեսի հակառակորդների գործի շարունակող: Էրդողանին և Մենդերեսին նույն հարթության վրա ներկայացնելը ճանապարհի բացեց դեպի վերջին շրջանը՝ քաղաքական ժառանգության վերջնական ստանձնում: 2007 թ. հուլիսի 22-ի խորհրդարանական ընտրություններում ԱԶԿ հաղթանակից հետո մի շարք իշխանամետ լրատվամիջոցներ շտապեցին համեմատության եզրեր անցկացնել ԱԶԿ-ի և ԺԿ-ի միջև՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԱԶԿ-ն ԺԿ-ից հետո երկրորդ կուսակցությունն էր, որ ընտրություններով գալով իշխանության՝ կարողացել էր ավելացնել իր ձայները հաջորդ ընտրություններում և շարունակել կառավարել: Հուլիսի 23-ի համարներում «Hürriyet», «Vatan», «Star», «Yeni Şafak» և «Akşam» թերթերը ընտրությունների արդյունքներն ամփոփող նյութերի վերնագրում զուգահեռներ էին տարել Էրդողանի ու Մենդերեսի, ԱԶԿ և ԺԿ-ի միջև: «Hürriyet» թերթը նշել էր, որ «Էրդողանն իր ստացած ձայներով դարձավ Ադնան Մենդերեսից հետո առաջին դեկավարը, ով չորս տարի իշխանության լինելով՝ ավելացրեց իր ձայները», իսկ «Star»-ն էլ «Ժողովրդավարության հաղթանակ» վերնագրով հոդվածում գրում էր, որ «2002 թ. քվեների 34.4 տոկոսը հավաքած ԱԶԿ-ն, 4.5 տարի իշխանություն լինելուց հետո 12 տոկոսով առավել ձայն հավաքեց և գերազանցեց Մենդերեսի ռեկորդը»³⁰:

³⁰ Gazetelerde Seçim Sonuçları Manşetleri, 23.07.2007, <https://bianet.org/bianet/siyaset/99861-gazetelerde-secim-sonuclari-mansetleri> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

Ընտրություններից մեկ շաբաթ անց ԱԶԿ կենտրոնական մարմինը տպագրեց խորհրդանշական բացիկներ՝ «Ժողովրդի մարդիկ» գրությամբ, որտեղ իրար կողք պատկերված էին Մենդերեսը, Էրդողանը և Օզալը³¹: Սկսվեցին ԱԶԿ-ին որպես ԺԿ-ի, իսկ Էրդողանին՝ որպես Մենդերեսի «քաղաքական հետնորդը» ներկայացնելուն ուղղված քայլերը, որոնք ժամանակի ընթացքում ավելի սաստկացան: Էրդողանը սկսեց անձամբ զուգահեռներ տանել իր և Մենդերեսի միջև՝ վերածելով այդ «հնարքը» նախընտրական քարոզարշավի գործուն մեթոդի: 2009 թ. մարտին տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների նախընտրական քարոզարշավի ընթացքում Էրդողանը, այցելելով Մենդերեսի ծննդավայր Այդըն քաղաք, իր ելույթի մեծ մասը նվիրեց Մենդերեսին՝ հայտարարելով, որ «իրենք ճանապարհ են ընկել հանուն ժողովրդի ընտրությունն անտեսողների դեմ պայքարի, ժողովրդավարության, իրավունքների և ազատությունների համար, ճիշտ այնպես, ինչպես հանգուցյալ Մենդերեսը»³²:

2010 թ. սեպտեմբերի 12-ի սահմանադրական հանրաքվեն, որով նախատեսվում էր սահմանափակել Թուրքիայի ԶՈՒ և դատական համակարգի լիազորություններն ու ներքաղաքական գործընթացներին մասնակցությունը, նույնպես ծառայեց որպես հարթակ՝ Էրդողան-Մենդերես զուգահեռների համար: Հանրաքվեից 2 ամիս առաջ Մենդերեսի ծննդավայր Այդընում հանրահավաքի ժամանակ Էրդողանը հայտարարեց, որ «2010 թ. սեպտեմբերի 12-ին իրականանալու է Մենդերեսի պատգամը, և հզորանալու է ժողովրդի կամքն ու ժողովրդավարության համար պայքարը»: Այնուհետև անդրադառնալով ընդդիմության կողմից իր հասցեին հնչեցվող սպառնալիքներին, նշեց, որ «չի վախենում

³¹ 'Milletin Adamları' kartpostal oldu, 31.07.2007, <https://www.yenisafak.com/gundem/milletin-adamlari-kartpostal-oldu-59194> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

³² Menderes'i asanların zihniyeti hâlâ yaşıyor, 10.03.2009, <https://www.yenisafak.com/gundem/menderesi-asanlarin-zihniyeti-hl-yasiyor-174060> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023).

բարձրագույն դատարանից, քանի որ իրենք այս ճանապարհի դուրս են եկել սպիտակ վերնաշապիկով»³³, նկատի ունենալով մահապատժի վերնաշապիկը: Հանրաքվեից օրեր անց՝ 2010 թ. սեպտեմբերի 17-ին՝ Մենդերեսի մահապատժի տարելիցին, Մենդերեսի որդին՝ Ադըն Մենդերեսը, իր երախտագիտության խոսքն ասելով Էրդողանին՝ հոր գերեզմանին այցելելու համար, ելույթն ավարտեց հետևյալ կերպ. «Մենդերես, Օզալ և Էրդողան անունները հավերժ մնալու են ժողովրդի սրտերում»³⁴:

2013 թ. Գեզի այգու ցույցերի ընթացքում Անկարայի գովազդային վահանակների վրա հայտնվեցին Էրդողանի աջակիցների պատրաստած պաստառները, որոնց վրա Մենդերեսի, Օզալի և Էրդողանի նկարներին էին, իսկ նկարների տակ գրված էր «Կախեցիք Մենդերեսին, թունավորեցիք Օզալին, թույլ չենք տալու, որ Էրդողանին էլ վնասեք»³⁵: Իշխանամետ հանրույթի մոտ վերջնականապես ձևավորվեց այն ընկալումը, որ Էրդողանը Մենդերես-Օզալ զծի շարունակողն է: Պաստառների կարգախոսը լայնորեն օգտագործվեց նաև հետագայում: 2014 թ. մարտին Էրդողանը հայտարարեց, որ այն ամենն ինչ անում էին Մենդերեսի հանդեպ ընդդիմադիր ուժերը, այժմ նույնությամբ անում են իր հանդեպ³⁶՝ վերջնականապես հավասարության նշան դնելով իր և Մենդերեսի միջև:

Ժառանգության վերջնական ստանձնում. 2010-ականների կեսերից Էրդողանը սկսեց արդեն ավելի ակտիվ և ագրեսիվ կերպով օգտագործել Մենդերեսի կերպարը ներքաղաքական պայքարում:

³³ Erdoğan'ın gündeminde Adnan Menderes vardı, 05.08.2010, <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdoganin-gundeminde-adnan-menderes-vardi> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

³⁴ "Millet Menderes'i daragacına gönderenleri unutmuyor", 17.09.2010, <https://www.olay53.com/haber/millet-menderesi-daragacina-gonderenleri-unutmuyor-22720.htm> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023).

³⁵ Başkent'te 'Erdoğan'ı yedirmeyiz' afişleri, 09.06.2013, <https://www.haber7.com/guncel/haber/1036608-baskentte-erdogani-yedirmeyiz-afisleri> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

³⁶ Erdoğan: Menderes'e yapıları şimdi bana yapıyorlar, 17.03.2014, <https://www.diken.com.tr/erdogan-menderese-yapilani-simdi-bana-yapiyorlar/> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023).

Նման դրսևորումներն իրենց զագաթնակետին հասան 2023 թ. նախընտրական քարոզարշավի ժամանակ, երբ Մենդերեսի կերպարը և ընդհանրապես ԺԿ-ի պատմությունը դրվեց ԱԶԿ-ի քարոզարշավի հիմքում՝ ներկայացնելով ԱԶԿ-ն որպես ԺԿ-ի, իսկ Էրդողանին՝ որպես Մենդերեսի ժառանգ, իսկ իշխանության և ընդդիմության միջև ընտրությունը՝ որպես ընտրություն Մենդերեսի ու Մենդերեսին մահապատժի ենթարկածների միջև:

Թյուրքիայում 2016 թ. հուլիսի 15-ի հեղաշրջման ձախողված փորձը վերջնականապես իրար մոտեցրեց Էրդողանի և Մենդերեսի կերպարները: Նրանց միջև տարբեր իրական և մտացածին գուգահեռներին ավելացան նմանություններից թերևս ամենածանրակշիռները՝ նրանց դեմ կազմակերպված ռազմական հեղաշրջումները: Իհարկե Էրդողանի դեպքում հեղաշրջման փորձը տապալվեց, սակայն նա կարողավ դրա միջոցով վերջնականապես դիրքավորվել որպես «Մենդերեսի հաջորդ»:

2017 թ. սեպտեմբերի 17-ին ՄԱԿ-ի հերթական նստաշրջանին մասնակցելու նպատակով Նյու Յորք մեկնելուց առաջ Էրդողանն իր ասուլիսի ընթացքում խոսեց նաև Մենդերեսի և ընկերների մահապատժի տարելիցից՝ հայտարարելով, որ 2016 թ. հուլիսի 15-ին հեղաշրջման փորձ իրականացնողները Մենդերեսին կախողների մտածողության կրողներն էին: Նա նաև նշեց, «Ժողովուրդը պետք է լավ հիշի, թե ովքեր են կանգնած եղել այդ մտածողության հետևում և նրանց պատասխանը տա հատկապես քվեատուիների մոտ»³⁷, ըստ էության ակնարկելով հնարավոր արտահերթ ընտրությունները: Իսկ 2018 թ. հունիսի 24-ին նշանակված արտահերթ ընտրություններին նախորդող քարոզարշավի ժամանակ Էրդողանը վերստին նույնացրեց իրեն Մենդերեսի հետ, ասելով, որ «հնարավորություն ունենալու դեպքում մեզ էլ կկախեն ճիշտ այնպես, ինչպես Մենդերեսին

³⁷ Erdoğan: " Rahmetli Menderes ve Arkadaşlarını Kimler İdam Etti?", 17.09.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=MkztXJ6mKM8> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

կախեցին, սակայն ժողովուրդը թույլ չի տալիս»³⁸: Մենդերեսի և ընկերների ոգեկոչմանն ուղղված կարևոր քայլ էր նաև 2020 թ. Յասսադա կղզու վերանվանումը Ժողովրդավարության և ազատությունների կղզու³⁹: 2022 թ. հունվարին՝ Այդընում Ադնան Մենդերեսի թանգարանի բացմանն իր ելույթում Էրդողանը նշեց, որ «երեկ Մենդերեսի և իր ընկերների հասցեին հնչող նույն գրպարտություններն այսօր էլ հնչում են մեր հասցեին»⁴⁰:

20 տարվա ընթացքում հնչած բազմաթիվ ելույթները, քայլերը, անցկացված զուգահեռները, սիմվոլիզմի ահռելի չափաբաժինը ի վերջո հասան իրենց կուլմինացիային՝ 2023 թ. նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունների նախընտրական քարոզարշավին, որոնք լի էին Մենդերեսի կերպարի և ԺԿ-ի ոգեկոչման դրսևորումներով: 2023 թ. խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններն ի սկզբանե նախատեսված էին հունիս ամսին: 2023 թ. հունվարի 18-ին Էրդողանը ԱԶԿ խորհրդարանական խմբակցության պատգամավորների հետ հանդիպման ժամանակ խոսեց ընտրությունների մասին՝ հիշատակելով Ադնան Մենդերեսին. «Երջանկահիշատակ Մենդերեսը, 1950 թ. մայիսի 14-ին «Բավական է, խոսքը ժողովրդինն է» ասելով, մտավ ժողովրդի սիրտը և ընտրություններից դուրս եկավ ջախջախիչ հաղթանակով»: Շարունակելով խոսքը՝ Էրդողանը նշեց, որ իրենք իշխանության են եկել ժողովրդի մեծ աջակցությամբ և այժմ «խոսքն էլ, վճիռն էլ, ապագան էլ ժողովրդինն են ասելով՝ ակնկալում են ժողովրդի աջակցությունը 2023 թ.

³⁸ Erdoğan: Ellerinden gelse bizi de Menderes gibi asacaklar..., 29.05.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=VNYK9no1R4I> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

³⁹ Yassıada, Demokrasi ve Özgürlükler Adası oldu (27 Mayıs darbesinin yıldönümünde açılıyor), 27.05.2020, https://www.ntv.com.tr/turkiye/yassıada-demokrasi-ve-ozgurlukler-adasi-oldu-27-mayis-darbesinin-yildonumunde-aciliyor,UJuFBYI_rk-ptLps4piP6g (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

⁴⁰ Cumhurbaşkanı Erdoğan, Menderes'i anlattı, 18.01.2022, <https://www.kocarli.bel.tr/haberler/cumhurbaskani-erdogan-menderesi-anlatti> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

ընտրություններին»⁴¹: Այս հայտարարությունը հասարակության շրջանում ընկալվեց որպես արտահերթ ընտրությունների ամսաթվի մասին թափանցիկ ակնարկ՝ նմանատիպ ընկալում ձևավորելով նաև ընդդիմության շարքերում⁴²: Մարտի 10-ին պաշտոնապես հաստատվեց ընտրությունների նոր ամսաթիվը՝ մայիսի 14⁴³: Որպես Էրդողանի քաղաքական կյանքի թերևս ամենակարևոր շրջափուլներից մեկի օր ընտրվեց հենց ԺԿ-ի իշխանության գալու օրը, իսկ Մենդերեսի կերպարը սկսեց անդադար օգտագործվել քարոզարշավի ընթացքում:

Քարոզարշավի ընթացքում Մենդերեսի կերպարի օգտագործումը սկսվեց դեռ պաշտոնական քարոզարշավի մեկնարկից շատ առաջ: Փետրվարի 4-ին Այդըն քաղաքում կայացած հանրահավաքի ժամանակ ԱԶԿ-ի քաղաքի երիտասարդության և կանանց կազմակերպությունը Էրդողանին դիմավորեց պաստառով, որի վրա գրված էր՝ «Մենդերեսին կախեցիք, մեր ձայնը ճնշեցիք, ձեր մտադրությունը միայն առաջնորդի»⁴⁴ հանդեպ չէ, ժողովրդի հանդեպ է»⁴⁵: Հանրահավաքի ժամանակ Էրդողանն իր ելույթի գերակշիռ մասը նվիրեց Մենդերեսին և ԺԿ-ին: Էրդողանը բեմից բարձրաձայն կարդաց Մենդերեսի վերջին նամակը՝ ուղղված իրեն ձերբակալողներին: Այնուհետև հայտարարեց, որ իրենք «այս սգի կղզին (նկատի

⁴¹ Erdoğan Menderes'in Sözü'nü Hatırlatarak Seçim Tarihini İşaret Etti: 14 Mayıs Mesajı, 18.01.2023, https://www.youtube.com/watch?v=EbCIZS9R_gY (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023).

⁴² Kemal Kılıçdaroğlu: Seçim 14 Mayıs'ta olacak, sandığa gideceğiz; Türkiye'yi büyüteceğiz, 18.01.2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/kemal-kilicdaroglu-secim-14-mayista-olacak-sandiga-gidecegiz-turkiyeyi-buyutecegiz-2022827> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023).

⁴³ “14 Mayıs 2023 tarihinde milletimiz, cumhurbaşkanını ve milletvekillerini seçmek üzere sandık başına gidecektir”, 10.03.2023, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/144171/-14-mayis-2023-tarihinde-milletimiz-cumhurbaskanini-ve-milletvekillerini-secmek-uzere-sandik-basina-gidecektir-> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

⁴⁴ Օգտագործված էր արարերեն Reis բառը, որով Էրդողանին դիմում են իր կողմակիցները՝ որպես Reis-i Cumhuri (նախագահ) բառի կրճատ տարբերակ:

⁴⁵ Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın miting yapacağı alandaki afişler dikkat çekti, 04.02.2023, <https://www.talasexpresshaber.com/haber/cumhurbaskani-erdoganin-miting-yapacagi-alandaki-afisler-dikkat-cekti-22395> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

ունենալով Յասսըադան) վերածել են ժողովրդավարության և ազատությունների կղզու, և դա է ԱԶԿ-ի և ՀԺԿ ու նրա գործընկերների միջև տարբերությունը»⁴⁶։ Ելույթի ընթացքում Էրդողանը նաև անդրադարձ կատարեց ՀԺԿ-ի կողմից ԺԿ-ի կարգախոսի օգտագործմանը, բառացի հայտարարելով, որ «հանգուցյալից հետո «Բավական է, խոսքը ժողովրդինն է» կարգախոսը պատկանում է մեզ»⁴⁷։

Փետրվարի 6-ին տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո քարոզարշավն առժամանակ ընդհատվեց, և վերսկսվեց միայն մարտի կեսերին։ Մենդերեսի կերպարը վերադարձավ նախընտրական քարոզարշավ մայիսին՝ ընտրությունների առաջին փուլին նախորդող շաբաթ։ Մայիսի 9-ին՝ ընտրություններից օրեր առաջ, Էրդողանը վերստին այցելեց Մենդերեսի ծննդավայր՝ Այդըն։ Հանրահավաքի իր ելույթի ընթացքում Էրդողանը մի քանի կարևոր շեշտադրումներ արեց։ Վերջինս հայտարարեց, որ «այսօրվա ՀԺԿ-ի և Մենդերեսին մահապատժի ենթարկած ՀԺԿ-ի մեջ որևէ տարբերություն չկա»⁴⁸։ Շարունակելով միտքը՝ Էրդողանը նշեց, որ «1960 թ. մայիսի 27-ի սցենարիստը ՀԺԿ-ն էր, իսկ գլխավոր դերակատարը՝ ՀԺԿ-ի Ազգային Շեֆը»⁴⁹՝ նկատի ունենալով Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինոնյուին։ Իսկ ելույթի գլխավոր ուղերձը հետևյալն էր. «1960 թ. մայիսի 27-ի ռազմական հեղաշրջումը որևէ դեպքում հասարակ հեղաշրջում չէ, այլ մայիսի 14-ի ռևանշն է։ Հիմա, կիրակի ռևանշ վերցնում ենք»⁵⁰։ Ընտրությունների երկրորդ փուլի նախորդ օրը՝ մայիսի 27-ին, Էրդողանը ռազմական հեղաշրջման տարելիցի առիթով այցելեց

⁴⁶ "Ölüm Ölünceye Kadar Sizi Takip Edecek" Erdoğan Menderes'in Son Mektubu Okudu, 04.02.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=mSfTOgelrCY> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

⁴⁷ Erdoğan: 14 Mayıs'ta bunlara öyle çakalım ki bellerini doğrultamasınlar, 04.02.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=fVgm-GLp2R8> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

⁴⁸ Cumhurbaşkanı Erdoğan, Aydın mitinginde konuştu, 32:44, 09.05.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=02U1SoI8pUA> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

⁴⁹ Նույն տեղում, 35:00.

⁵⁰ Նույն տեղում, 34:35.

Մենդերեսի գերեզման՝ այնտեղ հայտարարելով, որ «չենք համբերում տեսնելու համար, թե ինչպես ենք վաղը քվեատուփերի մոտ բոլորին հայտարարելու, որ հեղաշրջումների, խոնտանների և հուշագրերի շրջանն ավարտված է»⁵¹: Ընտրություններում հաղթանակից հետո Բեշթեփեի իր նստավայրում ելույթի ժամանակ Էրդողանը վերստին հիշեց Մենդերեսին՝ հայտարարելով, որ «այսօր այն օրն է, երբ ժողովրդավարության և զարգացման համար մեր քայլերը հասան բարձրագույն մակարդակի, այն ժողովրդավարության, որի համար Մենդերեսը տվել էր իր կյանքը»⁵²:

Այսպիսով, 2023 թ. ընտրությունների նախընտրական քարոզարշավի ամբողջ գործընթացը սկսեց և ավարտվեց Մենդերեսի կերպարի և ԺԿ-ի հիշատակամբ և ոգեկոչմամբ: ԺԿ-ն դարձավ արդյունավետ քարոզչական գործիք և հարմար զենք՝ հարվածելու համար ՀԺԿ-ին և վերջինիս պատմությանը՝ վարկաբեկելով Թուրքիայի Հանրապետության պատմության մեջ նրանց խաղացած դերը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել, որ 20 տարվա ընթացքում իշխող ուժի և անձամբ Էրդողանի կողմից քարոզչական ակտիվ աշխատանքը թույլ տվեց հանրապետության առաջին ղեկավարներին և անձամբ Աթաթյուրքի կերպարին ստեղծել այլընտրանք ի դեմս պահպանողական, իսլամամետ, սակայն միևնույն ժամանակ ժամանակակից Մենդերեսի կերպարի: Այսինքն՝ Աթաթյուրքի ժառանգությունը մասամբ ընդունող և հատկապես կրոնի ու աշխարհիկության շուրջ նրա գաղափարները

⁵¹ Cumhurbaşkanı Erdoğan, Adnan Menderes'in anıt mezarını ziyaret etti, 27.05.2023, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/147311/cumhurbaskani-erdogan-adnan-menderes-in-anit-mezarini-ziyaret-etti> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

⁵² Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın balkon konuşması / Seçim 2023, 13:35, 29.05.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=YflVfjgoalY> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).

չկիսող երիտասարդներին առաջարկվեց նոր, այլընտրանքային «հերոս»՝ Մենդերեսը:

Մենդերեսի քաղաքական ժառանգության վերջնական որդեգրումը ևս մեկ քայլ է արված դեպի Թուրքիայի աշխարհիկ անցյալի մերժում և նոր, իսլամական Թուրքիայի կառուցում: Իր, ամենայն հավանականությամբ, վերջին նախագահական ժամկետում Էրդողանը էլ ավելի կամրապնդի Մենդերեսի սկսած քաղաքական գիծը՝ զուգակցելով ավանդական իսլամը թուրքական ազգայնամոլության հետ: Հաջորդ հինգ տարիներին իշխանությունը պահելու և իր հաջորդին բարեհաջող փոխանցելու դեպքում Էրդողանը վերջնականապես կփակի «աշխարհիկ Թուրքիայի» էջը և կազդարարի նոր՝ Էրդողանական Թուրքիայի գոյությունը՝ պատմության մեջ մտնելով ոչ թե որպես «երկրորդ Աթաթյուրք» կամ «երկրորդ Մենդերես», այլ որպես «առաջին Էրդողան»:

ADNAN MENDERES – RECEP TAYYIP ERDOGAN: THE “POLITICAL HEIR” OF THE “POLITICAL MARTYR”

Gor Hovhannisyan⁵³

This article examines the indirect political relationship between Adnan Menderes and Recep Tayyip Erdogan, two major political personalities in Turkish republican history. Due to his reforms that were meant to change the Kemalist political course in Turkey in the 1950s and his execution following the 1960 military coup, Menderes, who served as Prime Minister during that time, is sometimes regarded as a "political martyr" by a broad community of right-wing voters. Erdogan, the current president, is positioned as Menderes' "political heir" by drawing on historical background and ideological parallels. Erdogan routinely makes reference to Menderes' legacy in his political discourse while promoting similar populist ideas and supporting religious conservatism in opposition to secularist movements. Parallels also exist with regard to criticisms of both leaders'

⁵³ Gor Hovhannisyan is a PhD student at the Chair of Turkic Studies of the Faculty of Oriental Studies at the Yerevan State University, E-mail: gor.hovhannisyan@ysu.am, ORCID [0009-0005-6230-9446](https://orcid.org/0009-0005-6230-9446)

dictatorial inclinations and polarizing political discourse. By analysing this relationship, the topic provides a lens into understanding how narratives of past political figures can be repurposed in contemporary politics, thus enriching the discourse on political continuity and change in Turkey.

Keywords: *Adnan Menderes, Recep Tayyip Erdogan, Political Islam, Political Legacy, 2023 presidential elections in Turkey.*

АДНАН МЕНДЕРЕС – РЕДЖЕП ТАЙИП ЭРДОГАН: «ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПРИЕМНИК» «ПОЛИТИЧЕСКОГО МУЧЕНИКА»

Гор Оганесян⁵⁴

В этой статье рассматриваются косвенные политические отношения между Аднаном Мендересом и Реджепом Тайипом Эрдоганом, двумя крупными политическими деятелями в истории республиканской Турции. Из-за проведения реформ, которые имели целью изменить кемалистский политический курс Турции в 1950-х годах, премьер-министр Мендерес, казненный после военного переворота 1960 года, иногда рассматривается как «политический мученик» широким сообществом «правых» избирателей. Эрдоган, нынешний президент, позиционируется как «политический наследник» Мендереса, опираясь на исторический фон и идеологические параллели. Эрдоган регулярно ссылается на наследие Мендереса в своем политическом дискурсе, продвигая аналогичные популистские идеи и поддерживая религиозный консерватизм в противовес светским движениям. Параллели также существуют в отношении критики диктаторских наклонностей обоих лидеров и поляризации политического дискурса. Анализируя эту взаимосвязь, тема дает возможность понять, как нарративы прошлых политических деятелей могут быть переориентированы на современную политику, тем самым обогащая дискурс о политической преемственности и переменах в Турции.

Ключевые слова: *Аднан Мендерес, Реджеп Тайип Эрдоган, политический ислам, политическое наследие, президентские выборы в Турции 2023 года.*

⁵⁴ Гор Оганесян – аспирант кафедры тюркологии факультета востоковедения ЕГУ, Эл. Почта: gor.hovhannisyan@ysu.am, ORCID [0009-0005-6230-9446](https://orcid.org/0009-0005-6230-9446)

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

140

Սաֆրասյան Ռ., Մելքոնյան Ռ. և ուրիշներ, Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, Երևան, 2018:

Еремеев Д., История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней, Москва, 2017.

Кондакчян Р., Турция, внутренняя политика и ислам, Ереван, 1983

Rondot P., L'Islam et les musulmans d'aujourd'hui, vol. 2, Paris, 1960

Hale W., Ozbudun E., Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP (1st ed.), Routledge, 2009.

Jenkins G., Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?, Basingstoke and New York, Palgrave Macmillan, 2008.

Rabasa A., Larrabee F. S., The Rise of Political Islam in Turkey (1st ed.), RAND Corporation, Santa Monica, CA., 2008.

Tuğal C., Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism, Stanford University Press, 2009.

Yavuz H., Esposito M., John L., Turkish Islam and the Secular State: The Gulen Movement, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 2003.

Avcıoğlu D., Türkiye'nin Düzeni Kod (Dün-Bugün-Yarın), İstanbul, 1968.

Keskin H., Adalet Partisi ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, Belgi Dergisi, S. 23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022.

Sarıkoyuncu A., Atatürk, Din ve Din Adamları, Ankara, 2013.

D.P.nin Muhteşem Zaferi Adnan Menderes'in 1957 Seçim Nutukları İle Paris Nato Konferansındaki Tarihi Hitabesi, Ankara, 1958.

"Turkey and a Free Press", New York Times, 09. 03.1960.

The Erdogan Experiment, 11.05.2003 <https://www.nytimes.com/2003/05/11/magazine/the-erdogan-experiment.html> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

AKP'nin "başörtüsüne anayasal güvence" paketinde neler yer alacak? 12.10.2022, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cz934dyy77go> (մուտքի ամսաթիվ – 15.07.2023):

Başkent'te 'Erdogan'ı yedirmeyiz' afişleri, 09.06.2013 <https://www.haber7.com/guncel/haber/1036608-baskentte-erdogani-yedirmeyiz-afisleri> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Adnan Menderes'in anıt mezarını ziyaret etti, 27.05.2023, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/147311/cumhurbaskani-erdogan-adnan-menderes-in-anit-mezarini-ziyaret-etti> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Aydın mitinginde konuştu, 09.05.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=02U1Sol8pUA> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023):

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın balkon konuşması / Seçim 2023, 29.05.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=YflVfjgoalY> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023):

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Menderes'i anlattı, 18.01.2022, <https://www.kocarli.bel.tr/haberler/cumhurbaskani-erdogan-menderesi-anlatti> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın miting yapacağı alandaki afişler dikkat çekti, 04.02.2023, <https://www.talasepresshaber.com/haber/cumhurbaskani-erdoganin-miting-yapacagi-alandaki-afisler-dikkat-cekti-22395> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023):

Erdoğan: Elllerinden gelse bizi de Menderes gibi asacaklar, 29.05.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=VNYK9no1R4I> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023):

Erdoğan'ın gündeminde Adnan Menderes vardı, 05.08.2010, <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdoganin-gundeminde-adnan-menderes-vardi> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Erdoğan: Menderes'e yapılanı şimdi bana yapıyorlar, 17.03.2014, <https://www.diken.com.tr/erdogan-menderese-yapilani-simdi-bana-yapiyorlar/> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Erdoğan Menderes'in Sözü'nü Hatırlatarak Seçim Tarihini İşaret Etti: 14 Mayıs Mesajı, 18.01.2023, https://www.youtube.com/watch?v=EbCIZS9R_gY (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Erdoğan: " Rahmetli Menderes ve Arkadaşlarını Kimler İdam Etti?", 17.09.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=MkztXJ6mKM8> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Erdoğan: 14 Mayıs'ta bunlara öyle çakalım ki bellerini doğrultamasınlar, 04.02.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=fVgm-GLp2R8> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Gazetelerde Seçim Sonuçları Manşetleri, 23.07.2007, <https://bianet.org/bianet/siyaset/99861-gazetelerde-secim-sonuclari-mansetleri> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023):

Kemal Kılıçdaroğlu: Seçim 14 Mayıs'ta olacak, sandığa gideceğiz; Türkiye'yi büyüteceğiz, 18.01.2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/kemal-kilicdaroglu-secim-14-mayista-olacak-sandiga-gidecegiz-turkiyeyi-buyutecegiz-2022827> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Menderes demokrasi şehididir, 18.09.2010, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/menderes-demokrasi-sehididir-15810353> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Menderes'i asanların zihniyeti hâlâ yaşıyor, 10.03.2009, <https://www.yenisafak.com/gundem/menderesi-asanlarin-zihniyeti-hl-yasiyor-174060> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Menderes'in idamına babasıyla ağıladı, 29.07.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/07/29/////haber.42D81F7DA0964B06B05D38C3AA8BC798.html> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Milletin Adamları' kartpostal oldu, 31.07.2007, <https://www.yenisafak.com/gundem/milletin-adamlari-kartpostal-oldu-59194> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

"Millet Menderes'i darağacına gönderenleri unutmuyor", 17.09.2010, <https://www.olay53.com/haber/millet-menderesi-daragacina-gonderenleri-unutmuyor-22720.htm> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bâzı cürümler hakkında Kanun, Resmi Gazete 8660, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc036/kanuntbmmc036/kanuntbmmc03606334.pdf (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2022)

"Ölüm Ölünceye Kadar Sizi Takip Edecek" Erdoğan Menderes'in Son Mektubu Okudu, 04.02.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=mSfTOgelrCY> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

REIS Official Trailer (2017) Erdogan Biopic Movie, 10.12.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=t-W8DLUj12c> (մուտքի ամսաթիվ 10.07.2023):

Yassıada, Demokrasi ve Özgürlükler Adası oldu (27 Mayıs darbesinin yıldönümünde açılıyor), 27.05.2020, https://www.ntv.com.tr/turkiye/yassıada-demokrasi-ve-ozgurlukler-adasi-oldu-27-mayis-darbesinin-yildonumunde-aciliyor,UJuFBYI_rk-ptLps4piP6g (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023):

"14 Mayıs 2023 tarihinde milletimiz, cumhurbaşkanını ve milletvekillerini seçmek üzere sandık başına gidecektir", 10.03.2023, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/144171/-14-mayis-2023-tarihinde-milletimiz-cumhurbaskanini-ve-milletvekillerini-secmek-uzere-sandik-basina-gidecektir-> (մուտքի ամսաթիվ – 10.07.2023).